

M. ACADEMIA
KÖNYVTÁRA

I.

MAGYAR MŰEMLÉKEK

IPOLYI ARNOLD L. TAGTÓL.

Colligite fragmenta, ne pereant!

Ioan. VI. 12.

BEVEZETÉSŰL.

A Magyar Akademia már 1847-ben közzétett fölhívásában tűzte ki föladatául a hazai műemlékek vizsgálatát *).

Ezen fölhívásnak kívánok megfelelni, midőn műemlékeink leírását ezen első közleménnyel megkezdve az akademia elébe terjesztem.

Általánosabb hazai s egyház-archaeologiai tanulmányaim és készülteim e részbeni sikerítését különösen azon körülmény mozdítá elő, hogy az építészeti műemlékek vizsgálatára és föntartására a kormány gondja alatt 1853-ban alakított *bécsi Középponti Bizottmány* által a pozsonyi helytartósági terület építészeti emlékei conservatorául felkérétyén, azon terület műemlékei vizsgálatával megbizattam. Ezen vizsgálataim eredményét adják a következő közlemények, melyeket összeírásom és jelentéseim nyomán számunkra tüzetesen, ki-merítőleg és teljesebben kidolgozva itt előterjesztek.

Számolok legelsőbben a vizsgálataimban kitűzött és követett eljárásról, s a leírás tervezetéről.

Czélszerűnek látszott ugyan is mindenekelőtt mind a vizsgálatra, mind pedig a leírásra nézve egyes vidékeknek inkább bizonyos természetes földirati vonalak szerinti fölvétele,

*) Látható e kötet előszavában.

minők a hegylánczok, folyók, mintsem az ezeket nem mindennütt tekintetbe vevő közigazgatási megyei felosztások gyakran önkényes és változó határaitra való szorítkozás. Tudva van, hogy valamint egyes országokban az általánosan uralkodó korszaki műidomok mellett gyakran a többitől eltérő, saját műgyakorlatok keletkeznek, úgy hasonló eset áll elő, habár csekélyebb mérvben is, egyes, a többitől helyzetüknél fogva elzártabb vidékek egymással szorosabb érintkezésben levő helységeknek körében. Műemlékeik, még pedig kitünőleg építészeti műemlékeik, mind keletkezésekre, mind elterjedésük s idomukra nézve sajátos utánzási viszonyban szemlélhetők. Minélfogva már az egésznek összefüggő feltüntetését, s általában öszletes tárgyalását teszik kívánatossá.

Nevezetes példáját adja ennek mindjárt első közlésünk, mely a többi vidéktől szigeti helyzete által elkülönzött *Csallóköznek* egymással szoros hasonlati és keletkezési viszonyban álló emlékeit adja elő. Mint itt e szerint az I. közlésben *Csallóköz* emlékeit tárgyalom: úgy a II. közlemény tárgya a *Fehérhegység és Morva folyó közé foglalt térnek* vizsgálata lesz. A III. a Fehérhegység aljától a Vág folyóig és Csallóközig nyúló *Mátyusfölde* műemlékeinek leírását adja. S így tovább.

Az ekkép fölvetett vidéknek azután minden helye átvizsgáltatott, s az előjövő tárgyak a *helységek betűrendbe szedett nevei alatt* becsők és érdekökhöz képest tüzetes és kimerítő *történelmi és műleírásban* részesültek.

Az előjövő tárgyaknak már, az összes műemlékekre kiterjedő leírásban is, önkényt kitünő legfőbb részét az *építészeti emlékek* teszik. Oly országokban és vidékeken, hol semmi kiváló művészi élet virágzásának nem volt helye, mint hazánkban is; és hol sajátlagi így nevezhető műgyűjtemények sem léteznek, egy-két ismeretesbet vagy jelentéktelenebbet kivéve: ott a képző művészetek tárgyai, mint a szobrászat, festészet, valamint a művészibb becsü fensőbb mesterségek művei (ötvös és egyéb ércművek stb) általában szinte csak az építészeti emlékekkel összefüggőleg, mint azok kellékei, részletei, és díszítményei, vagy azokban alkalmazva és elhelyezve jönnek elő. Tárgyalásuk tehát már ennélfogva is minden nyomon az előbbiekhöz csatlakozik.

Az építészeti emlékeknek ismét kiváló legtetemesebb részét az egyházi építészeti emlékek képezik. Ambár ezen vizsgálat és leírás egyaránt kiterjed az összes építészeti emlékekre, kezdve az őskori népnek földalkotványaitól és sírhalmaitól, egész a váromokig s az újabban már átalakított várkastélyokig: még is ezek mind számra, mind műjelentékenységükre nézve igen alárendelt helyet foglalnak el az egyházi építészeti emlékek mellett. Ilyeket ellenben majdnem minden falu egyháza, nagyobb vagy kisebb jelentékenységű és műbecsű épületében előmutathat, a mennyire t. i. ezen egyházépületek nagyobbára bizonyos műtörténeti korszakok bevett és gyakorlott szabályos műdomában keletkeztek, és nem csupán minden ízlést nélkülöző úgy nevezett szükségleti épületek.

A leírás ezen fő tárgyánál fogva már, tán nem lesz felesleges mindjárt itt ez előjövő építészeti és leginkább egyházépítészeti idomok általánosabb rövid jellemzését legfőbb vonásaiban tájékozásul és magyarázatul előre bocsátanom. Meg látszik ezt kívánni a tárgynak újsága általában, különösen pedig a mi irodalmunkban. Mert míg, köztudomás szerint, az őskori emlékek ismerete, az antik archaeologia, a classicai tanulmányok feléledtével, a középkortól kezdve napjainkig folytonos műveltetésnek örvendett; azalatt a középkori műemlékek ismerete egyoldalú, s épen az építészeti emlékeké még azoknál is, kik az ismeretek színvonalán állanak, kétes, a nagyobb művelt közönségre nézve pedig teljesen homályos volt. Mindössze is körülbelül csak abból állott, hogy a csúcsívű építészetet gótnak, s az ennél is régibbnek látszót helytelenül byzanczinak nevezte. Ezzel pedig a legtöbbször egyszermind ezen idomok keletkeztét és történetét is már kifejezve vélték.

Még a jelen század elején is e tanulmányok alighogy figyelemre méltatva, épen csak napjainkban indultak virágzásnak; s főleg az utóbbi három évtized óta emelkedtek *Britton*, *Caumont*, *Lussus*, *Boisserée* stb kezdeményező igyekezteik által a francziák, angolok és németeknél jelenben egyik legkitünőbb és számosak által sűrűn művelt irodalmi ággá; melyet nálunk, több mint egy évtized előtt, szinte csak egy-maga *Henszelmann Imre* hazánkfia képviselt, nyelvünkön meg-

jelent, teljesen ez irodalom színvonalán állott néhány kisebb munkájával. Jelenleg, midőn a tan több elsőrangú szaktudós (Kugler, Schnaase, Pugin, Violet le Duc, Lenoir, Otte, Lübke stb) irodalmi munkálataik által kifejtett s megalapítottnak tekinthető, feladatunk érdekében áll, hogy addig is, míg e tan kézikönyveit nyelvünkön nélkülözzük, ezen vizsgálatok eredménye nyomán a középkori építészeti emlékek korszakainak legfőbb ismertető jeleit, jellemzését és osztályozását előre bocsássam: mintegy tájékozássul és magyarázatul azon tárgyra nézve, melylyel ezen leírás kiválólag foglalkodik.

I. Az első korszak az *őkereszttyén basilikai idom* kora (altchristlicher Basilikenstil, a francziáknál Style latin-nak is nevezve), mely a IV. századtól kezdve, mintegy a X. század végeig tart. Kitünőleg a római építészeti nyoman s annak elemeiből, inkább az úgynevezett basilika középületek (egyaránt törvénykezési és tőzsdecsarnokok), semhogy a pogány templomok idomában keletkezett *). Alakja a hosszas négyszög, három vagy több hajóval, melyek közül a középső tágasabbnak oldalait mind a két felől mint mellékhajók szűkebb oszlop-csarnokok környezék. Keskenyebb felső részének zárfala közepén s olykor az alsóén is, félkör alakú hajlék, az úgynevezett *tribunal*, *concha*, *apsis*, alkalmaztatott; mely, mint emeltebb különváló hely, a római basilikában a törvényszék, az első kereszttyén egyházban pedig a püspökszék és oltár állásául szolgált.

II. E mellett majdnem egykorúlag keletkezik keleten a *byzanci stíl*, vagy is a kúprendszer-idom és központi köridomú építészeti (Style Byzantine, Centralbau mit Kuppelsystem); mely azontúl majdnem kizárólag csak a kelet és görög egyház sajátja, s a nyugaton igen csekély elterjedésnek örvendett (példaul Ravennában S. Vitale, Velenczében sz. Márk egyháza

*) Az annyira eszményi tökélyeknek tartott hellen és római pogány templomok, inkább a külsőre, sem mint a belsőre intézett architektonikai szervezetőknél és szűkebb tervezetőknel fogva, kevésbé voltak alkalmasak a kereszttyén egyház czéljára, mint a basilikaféle középületek és csarnokok. Innét van hogy valamint ezek használata, úgy idomzata is, mint előnyösebb túlsúlyává lön a kereszttyén egyházra való alkalmazásában.

stb). Hazánkban, valamint az előbbi idomnak, úgy ennek is semmi nyoma, vagy hogy legalább teljesen kétes és határozatlan. Még csekélyebb jelentőségük ránk nézve az ezen korszak egyéb kisebb árnyalatai, mint a *Carolingi idom*, az *arab építészeti ízlés* stb.

III. A második korszak, mintegy a X. századtól a XIII-diknak kezdeteig, az úgynevezett *román építészeti ízlés* kora (der romanische Stil, francz. Style romane, ang. Romanesque Style)*). Általa az előbbi basilikai idom teljesebb és művészileg átkepzett kifejlődése által, öszhangzóbb saját külön műépítészeti idommá átalakult. De mivel elemében csak a basilika sajátlagi kifejlődéséből áll, ezen idom nagyobb egyházai is innét általában a *román basilika* nevét viselik. Különösen jellemzi a félkörív kifejlesztése, mely addig a lapos födözeti, sőt nyílt födélzetű basilikában csak mellékes alkalmazásban részesült, az oszlopcsarnokok, arkádok összeköttetésű; a román ízlésben pedig ezen idomnak mindinkább lényeges kellékévé lön; ámbár még ezen idomon át is, a közép, tágasabb hajó olykor, a kevésbé művészi és szegényesebb alakításoknál boltozat nélkül maradt. (Lásd alább erre nézve nálunk a deáki monostori egyházat). A különböző vidékeken előjövő többé kevesbé eltérő árnyalatok mellett, kitünőleg három fő időszakra osztályoztatik: 1-ső a kora román idom a XI. században; 2-dik a teljes kifejlődésű, és 3-dik a késő román idom a XII. és részint még a XIII. század elején is.

*) Így nevezve némileg értelemben, mint a római s idegen elemek vegyülete által a középkorban keletkezett vegynépségeket és nyelveket román nyelveknek és népeknek mondjuk. Ezen stíl a tan kifejlődése előtt általában byzanczinak neveztetett, melylyel azonban, mint láttuk, semmi köze. Ennek egyszerűn a *körív és oszloprendszer*, a byzanczinak ellenben a központi körépítészeti idom s a kúprendszer lévén lényege. Egyébként oszlopszati rendszerök és díszítményeik alakításában is tökéletesen eltérnek egymástól. Azért a román ízlés azon körídomú s nagyobbára kápolnaszerű kisebb épületei is, minők az ezen ízlés korában dívott keresztelők és halotti kápolnák, az úgynevezett baptisteriumok és carnáriumok, ámbár részben a keresztés háborúk keleti ismeretei nyomán, és különösen a szentsír-egyház utánzására keletkeztek, szervezetök még is a román ízlés sajátosságai szerint alakult.

Hazánkban ha jelenleg nem is számos, de még is egykori terjedt virágzásának jelentékeny emlékei és nyomai maradtak fön néhány nevezetes egyházunkban, mint a pécsi székes, a jáki és lébényi monostorok egyházaiban. Ezen idom által egyébként a régi basilika a keresztyén egyházi célra teljesen alkalmassá képeztetvén, az egyházi műépítészet is egyszerűsmind ezen idomban érte el legnagyobb tökélyét, melyet a gót izlés nem annyira czélszerű és művészi, mint a magasztost és föllengzöt képviselő képzésében múlt fölül. Azért a mai divatossá lett gótias irány mellett, a szakavatottak mindinkább a román idomnak kezdenek mind az elméletben mind a gyakorlatban hódolni.

IV. Követte ezt az *átmeneti idom*, t. i. a románból a gót izlésre (Uebergangsstil, Transennalstyl, Style de transition), mely a XIII. században s kevésbé azontúl is, de részint már előbb is a késő román és kora gót idom mellett és között virágzott; és mind a kettőt mintegy közvetítve, az általános átmenetet a gót idomra előkészíté. Benne e szerint mind a két izlés eleme elvegyül, csak hogy ez mindig a gótnak túlsúlyával bír. A szentély vagy kar záródása, a basilikai félkörű oltárhely vagy is apsis elhagyásával, már inkább a gót szögletes modorban alakul. A félkör bolthajtás mindinkább csúcsívbe kanyarodik. Az oszlopszat a gót támszer (Pfeilersystem) szerint alakittatik. Hazánkban ezen építészeti idomnak is néhány nevezetes példányát bírjuk, minők a pannonhalmi és zsámbéki monostori egyházak stb.

V. Ezentúl, és részben már az előbbi mellett egykorúlag, mintegy a XIII. század elejétől egész a XVI. század első negyedéig, mindinkább kizárólag a gót építészeti idom uralkodik*). Lényegét a *támszer* (Strebenpfeilersystem) s a *csúcsív* képezi.

*) Gothischer Stil, Styl gothique, vagy máskép helyesebben Spitzbogenstil, Styl ogival, pointed style-nek nevezve. Gótnak mondva t. i. nem mintha a gótoktól származnék; hanem a gót névnek a középkorban, különösen az olaszoknál: idegen vagy barbár jelentésben használatánál fogva, kapta szinte ezen nevet a nyugaton keletkezett, s az Olaszokban még dívó classicaei építészettől egészen eltérő ú. építészeti idom, mint annak irányában némileg idegen és barbár

Ezen utóbbi ivhajtás és bolthelyezés sajátása, valamint felosztása és tagozása által a boltozat súlya megkönnyülván, a tömör falak s általában a nagyobb tömegű oldalfalak nélkülözhetőkké lőnek. Helyökbe csak egyes erősebb támpontok kívántattak, melyekre az összes bolthelyezés súlya irányoztatott. Ennek következtében már az oldalfalak többé kevésbbé sőt a rendszer teljes kiképzésében majdnem egészen elenyésznek, helyökbe erősebben előszökő oldaltámok (Strebe Pfeiler), valamint a nagyobb mérvű alkotmányoknál tám- vagy szökívek is (Strebebogen) alkalmaztatnak. Az ckkép fölöslegessé vált csupasz falazat sűrű ablakzatnak ad helyet; az egész épületet mintegy csupán a támrendszer alkotván, ennek tagozása által bizonyos életteljes szervezet keletkezik, és a csúcsívhez képest minden részeit fölfelé, mindinkább vékonyuló karesuságánál fogva, a magasba törekvő irány jellemzi. A gót idom is közönségesen ismét három korszakra osztatik: 1. a kora gótra; 2. kifejlődése és virágzása korára; 3. a késő gótra, vagy is hanyatlása korára, melylyel már a XV. században a modorosságba esve, utóbb pedig az előtörekvő renaissance ízlés elemeivel elvegyülve, a XVI. század első negyedében végét érte. Ezen építészeti idomnak, különösen végső korszakából hazánk is még a legtöbb, sőt számtalan emléket

A német archacologusoktól újabban ógermán, vagy keresztyén-germán ízlésnek is neveztetett (altgermanischer vagy christlich-germanischer Stil, mint e nevet nálunk is Henszlmann irataiban kiválólag használta); mintegy azon értelemben, hogy a nyugati germán népek annak feltalálói, vagy hogy csak különösen mint sajátosságos nemzeti műidomuk közöttök képeztetett ki. Az újabb vizsgálatok nyomán azonban kétségtelen, hogy az Franciaország keleti részeiben keletkezett, s ott valamint Angolországban azonnal nagy elterjedésnek és műveltetésnek örvendett, miglen Németországban jóval később ugyan, de teljesebben és rendszeresebben fejlődött ki. Ezen nevezet tehát némileg tágabb értelemben csak annyira volna jogosult,² a mennyiben a frankok és angol-szászok germán eredetű népelemekből származtathatók. Jelenleg azonban már ezen elnevezést a tekintélyesebb német műirók sem használják. Legjellemzőbben fejezi ki a francziában általánosán használt, már főnebb említett: Stile ogival, és a német Spitzbogen-Stil, *csúcsív idom*. Csupán közérteelműsége tekintetéből használok tehát itt nagyobbára a „gót idom“ kifejezést.

bír, melyeknek kétségtelenül legszebb és legtökéletesebb példányai: a kassai dom és a pozsonyi sz. ferencziek egyházának sz. Jánoskápolnája *).

VI. A XVI-dik században végre a maig uralkodó, úgy nevezett *Renaissance Styl*, vagy is ujjá-születési ízlés lép az előbbiek helyébe. Olaszhonból, — hol a XV-dik században a classica tanulmányoknak s ezek által az antik műízlésnek föléledtével az építészet is, valamint már előbb a szobrászat és festészet, az antik hellen római műidomok utánzásához lát; — ezen irány, mely ott a többi mellett úgy is soha teljesen meg nem szünt, a többi művelt világban is elterjedt. Ezen antik idomoknak az ujabbnak a régítől eltérőbb épületein szabad utánzással alkalmazása, s ehhez képest e feladatnak helyes és szerencsés megfejtése képzí a renaissance idom virágzásának első szebb korát. A XVII. és XVIII-dik században alkalmazása mind inkább a külsőségekben helyezve (mint vakolattal alakított úlpárkányzatok s áloszlopati diszitmények stb), részint pedig ízetlen, túlságos czikornya által modorossá süllyedve, ezen kinövéseiben képezi az úgy nevezett késő renaissance, vagy barock és zopf ízlést (nálunk Henszmann által közönségesen parókamodornak is nevezve).

*) Megjegyzendőnek tartom még, hogy ezen idomok korszakai itt csupán általánosságban, a műtörténelmi megállapodás nyomán hozták fel; s hogy azért különböző országokra való alkalmazásukban, a kijelölt időhatárra nézve, többé vagy kevésbé eltérhetnek, a mennyire a következő idomok bizonyos vidékeken előbb, míg másutt valamivel később kezdenek divni, s e szerint azután előbb vagy később érnek véget is. Erre nézve általános szabály: hogy a román ízlés korszakától fogva közönségesen a nyugaton kezdődvén, kelet felé terjedtökben mind később jönnek elő. Keletkezésök első nyomát e szerint többnyire Franciaországban, legkésőbbi elterjedésüket Ausztriában és hazánkban találjuk; minélfogva azután az utóbbi helyeken szinte jóval tovább tartanak. Ezen időszaki különbség, tudomásomra is, olykor egész századot tehet hazánkban. De ha ezen tekintetben valamely vidékre nézve egy-két adat által tájékozva vagyunk, az építészeti emlékek korának idomuk szerint való meghatározásában az eljárás, az eddigi tapasztalás szerint, általában oly biztos, hogy a műismerő keletkezésök meghatározásában alig tévedhet csak fél századot is; feltéve természetesen, hogy lényeges részleteik épen maradtak, s az iránt tájékozhatnak.

Ujabbban korunk részint az antik formák tisztább és alaposabb felfogására és megfelelő alkalmazására törekvő úgy nevezett akadémiai ízlést, részint legújabbban a középkori idomok értelmesebb utánzását tüzte ismét a műépítészeti föladataul.

Jelenleg létező egyházaink, várkastélyaink és jelentékenyebb épületeink legtetemesebb része a XVII. és XVIII. században épülvén, vagy csak átalakíttatván, szinte ezen renaissance, még pedig késő renaissance vagy is barock modorban maradt fön. Mint ilyenek már sajátlag az építészeti emlékekhez kevésbbé számíthatók lévén, ennél fogva szorosán véve tárgyunkon kívül állának. Mind a mellett egyik jelentékenyebb részöknek tekintetbe kell jönni már a régibb építészeti emlékek mellett is, a mennyire ezekkel összefüggenek, akár mint azoknak későbbi, ezen modorban való teljes vagy csak részletes átalakításai (mi igen gyakori, például falusi egyházainknál, hol egy részök még gót idomban épült, míg a másik renaissanceban; vagy hogy csak átalakíttatott: például a hajó, míg a szentély megtartá eredeti idomát); vagy ha azoknak állhelyén, talán alapfalain vagy teljes falazatából alakultak. Más részöknek ha csak rövid megemlégtését is megkívánhatják a műleírásban: részint kiválóbb műidomaik és alkatuk, részint netalán egyéb bennök előjövő műrészletek, mint falfestmények stb. Ezek felemlítése és előhozása mellett ekkép azután renaissance-kori középületeinknek és különösen egyházainknak csak egy kisebb része maradna el a tárgyalástól. Miért már önként kínálkozik, hogy ezeket is legalább névleg megemlítve, már most itt a többivel együtt összeállítva bírjuk. Erre nézve, úgy hiszem, a mint kívánatos, úgy elegendő is lesz, ha minden bővebb tárgyalás nélkül egyszerűen csupán a tárgy alakja s idoma megemlégtésével, vagy a hol minden ízlést nélkülöz és csupán szükségleti épület (Bedürfnissbau), ezen körülmény följegyzésével itt a többiek közt elősorolom.

Ez által már a jelen leírás mintegy általános *monumentalis statistikává* válik, mely a felvett és tárgyalt vidéknek összes, csak valamikép is a közönségesen fölül kitünő, köz és emlékezetes építészeti és műalkotványai tüzetes följegyzését, leírását és jellemzését adja.

Mint ilyent pedig egyszersmind szerényen nyújtom azt a hazai történelem egyik adalékaul; melynek politikai része mellett nagyobbára, s ezen részben különösen, ismeretlen és elhanyagolt műveltség-történeti részletének hiányai kiegészítőseül, valamint nemzeti és egyházi műarchaeológiánk megalapításaul szolgálhat.

Az *egyéb műemlékeket illetőleg*, a mennyire ezek tárgyalása és leírása itt némileg magyarázatot igényelhet, elég legyen megjegyeznem: hogy valamint a különönmű építészeti emlékek, valahányszor magasabb műbeésre emelkedtek, mindannyiszor a főnebb vázolt egyházépítészeti műidomok szerint — különösen román, gót és renaissance-idomban képezik kiválólag inkább díszítőnéyi részleteiket, mintsem egyéb úgy is eltérőbb célra szolgáló alkatukat; úgy szinte a többi művészetek is, többé kevésbé azon korszakok építészeti idomai kellékei s ízlése szerint alakulnak; sőt ezen építészeti idomok jellemző alakításában tényező részt vesznek; például a szobrászat, festészet, a mennyire díszítőnéyeiket a felvett stílusban képezik. Más irányban a műtörténet ezen részlete egyfelül ismeretesebb, például a művészi iskolák és korszakok jellemzését illetőleg, másfelül pedig sokkal határozatlanabb, mintsem hogy a biztos ismertető vonásokat röviden teljesen előadni, sőt azokat minden nyomon alkalmazásba venni lehetne. Ezen tekintetben úgy is épen csak a jelentékesebb jöhet egy vagy más irányban figyelembe; mit sokszor inkább a történelmi és archaeologiai érdek, mintsem a műbees gerjeszthet csak iránta; és a hól az előbbi is hiányzik, magától értetődik, hogy ezen tárgyalás feladata nem lehet, például minden kastély vagy egyháznak nagyobbára a középszerűségben is jóval alul maradt festvényeit, vagy az utóbbinak közönségesen legalább is két vagy három oltára képeit és szobrait ismertetni vagy csak számba venni is. Hol a ritkább esetben ezek csak némileg is figyelmet igényelhetnek, mindezt becsökhöz képest tekintetbe jöttek.

Kitünő gondot igényelnek e mellett az egyházainkban előjövö régibb *síremlékek*. Bár mily esekély legyen erre nézve a vizsgálat eredménye, még is egy és más irányban nem épen jelentéktelen. Azon néhány síremlék is ugyan, melyet itt, még

többé vagy kevésbé épen föntartva, vizsgálatom nyomán fölmutathatok, a későbbi korból, s nagyobbára csak a XVI. és XVII. századból való; ámbar számosabb és régebb sírkövek nyoma is több helyütt feltűnt ¹⁾. De a fennmaradt csekélyebb rész is még mindig nem egy érdekes adatot szolgáltat; és pedig nem csak, vagy inkább nem annyira a képző és szobrászati művészetre; de előállításaik által leginkább a *jelmez* (costume) történetére, czímereik és felirataikban pedig az általános történet mellett különösen a *családíratra*, *heraldikára* és *archontológiánkra* nézve is; mely tekintetben, ezen kiválólag parlagon hagyott irodalmi ágainknak, az eddig kevés figyelemre méltatott síremlékek gyakran egyedüli kútfőjüül szolgálhatnak. Ezt tartottam szem előtt, midőn azoknak jelentékenységekhez képest minden nyomon részletes leírásába ereszkedem, különösen a czímerek, családtani adatok stb. körülmenyesebb előadása és taglalása, valamint a síriratok s általában más emlékeken előjövő föliratok hű feljegyzése által ²⁾.

Szándékom általában ezen utóbbi tekintetben: az átvizsgált vidék *összes monumentális föliratainak összegyűjtése és közlése*. Ez által leírásom hazánk fölirati gyűjteményeül, egy eddig szinte hiányzó hazai *corpus inscriptionum, epitaphiorum* első kezdeteül, alapjaül és kútfőjeül szolgálhat.

Hasonló kiváló figyelmet véltem fordítandónak az egyházi műarchaeologia tekintetéből is különösen érdekes *liturgiái eszközökre*; minők a régebb, nagyobbára úgy is műgonddal s izléssel készült, olykor művészileg alakított *kelyhek, keresztek, monstratoriumok, ereklyeszekrények, keresztelőmeden-*

¹⁾ Így például egy helyütt (lásd Fölső-Bárt) az egyház küszöbétől fogva a toronyig fölvivő lépcsők fokai merő sírkölapokból állanak, melyek a roskatag régi egyházból, midőn a múlt században helyébe a mai épült, e czélra alkalmaztattak. Ily kiméletlen vandál eljárásra a múlt századok újabb építkezései fájdalom csak igen is gyakran adtak alkalmat.

²⁾ Hogy ez egyébiránt nem terjeszkedhetik a sajátlagi monumentális érdek határain túl, mely nálunk mintegy a XVII-dik század végeig tarthat, magától értetődik. Feladata tehát későbbi vagy épen közönséges sírkerti feliratok gyűjtése nem lehet. Ámbar egy és más nevezetesebbet, különösen az egyházakban levők közül az összefüggő leírás végett a későbbi korból is itt-ott fölvettem.

czék, lámpák, harangok, söt öltönyök, szövetek stb, valamint a világi czélokra szolgáló más e nemü *ékszer*ek, melyek mint főnsőbb mesterségek tárgyai: öntött vagy ötvösi érczművek, hínzések stb, általában archaeologiai érdekekkel bírnak; de e mellett még gyakori felirataik is, olykor a muralis palaeographiánál is nem kisebb érdekűek. Ámbár ezen a mezőn sem kecsegtethetem magamat dús aratás reményével és sükerével; még is azon egy két kehely is, harang stb mi még itt-ott fönmaradt, ha nem kiváló műreklye is, de a mellett hogy a többi elenyészetre gyaníttatni enged, épen a legrégeb, legnevezetesebb feliratokat szolgáltatata már eddig is, melyeknek gyakran homályos és türedezett maradványai is a bővebb tárgyalást, melybe ittott a tárgy érdekességénél fogva mélyebben ereszkedem, megérdemelni látszottak.

Ószintén megvallom ugyan, hogy épen az utóbbi tárgyak közül egy és más rejtezkedő, talán épen egy-egy régibb harang is kikerülhetto figyelmemet. Ámbár ezt meggyőződés szerint valószínűnek nem tartom, de még is az ellenkezőt sem állíthatom teljes bizonyossággal. E tárgy vizsgálata olykor nem csekély nehézségekkel jár. Magas tornyok rozzant, kitüredezett lépcsőin, de söt ezeknek teljes hiányában a harangállványokig és ezekre feljutni, gymnastikai, nem pedig archaeologiai ügyességet kíván. De ezen akadály még is csak ott jött tekintetbe, hol eleve gondos tudakozódás után, melyet sehol egy irányban sem hagytam el, bizonyos lehettem a felől, hogy semmi eredményre sem számíthatok: a harangok például jelentéktelen újabbak. Mire nézve legtöbbször úgy is illetékes hiteles tanuság, gyakran az egyházlátogatási könyvek adatai is minden kétségen kívül helyezhettek *).

*) Nem lehettem e végett szinte tekintettel azon szorosabb feladatra, melyet ezen irányban az újabb egyházműtörténeti vizsgálat maga elébe tűzött; a tárgynak statistikai teljes összeállítása eszközléseül, például valamennyi harangnak felirata, súlya, mértéke, hangfokozata stb följegyzését és ismertetését ajánlva. (L. Quast és Otte: *Zeitschrift für Christliche Archaeologie*. I. köt. I. füz. és Otte: *Glockenkunde*). Nézetem szerint ily körülményesen kimerítő részletek inkább a tárgy monographiájában foglalhatnak majd helyet nálunk is idővel, ha ezen tanulmányok már egyszer kifejlődtek.

Fel kellett hagynom többnyire a sírboltok vizsgálatával is. Tudvalévő, hogy kivéve talán a legújabban épült egyházakat, a többiek, még a múlt században keletkezettek is, nagyobbára ellátvák sírboltokkal; sőt részben sok helyütt még a régibb egyházaknak, melyek helyébe épültek, sírboltjait megtartották. Vizsgálatuk tehát több tekintetben érdekes lehet; csak hogy nem csekély nehézségekkel jár. Legtöbb helyütt az ismeretes józsefi rendszabály következtében nyilásaik befallasztattak, vagy csak azóta a földözö kölapok érintetlenül maradtak. Ezeknek tehát kinyitása, a sírkölapoknak százados helyökből való fölemelése, az üregeknek *), hogy hozzájuk férni lehessen, hosszabb időt igénylő szellőztetése tetemesebb fáradságot, segélyt s időt igényel, mint a mennyit tárgyunk tekintetében, a legtöbb esetben kétes eredményél fogva, megérdemelhet; számba véve természetesen azt is, hogy az ily vizsgálatoknak a vallás és emberiség-parancsolta kegyelet határait túllépni nem lehet, s a még épen föntartott koporsók tekintet nélküli feltörésének, vizsgálatának stb neki nem eshetünk. Vizsgálatuk azért továbbra is még nagyobbára csak egyes alkalomszerű esetektől függhet, és ezektől kell majd elvárniunk — ha egyszer ezen tanulmányok köz figyelemben részesülendnek — minden egyes esetben az előjövö érdekes találmányok följegyzését és ismertetését. Ugyan ez az eset az őskori földalkotmányokra és pogány sírhalmokra nézve, a mennyire vizsgálatuk még nagyobb előmunkálatokkal, földfurással és terjedelmes ásatásokkal jár; s ennél fogva még inkább külön tüzetes foglalkozás feladata. A hol ez már megtörtént vagy épen a kéz irányában állva megkísérthető volt, ott a vizsgálat eredményéről ehhez képest szölok; másképp cleve felföldözésük és ismertetésökkel kellett megelégednem.

Nyilatkoznom kell még ezen leírás *történelmi részleteiről* és *adatolásáról*. Önkint értetődik ugyan, hogy a műemlékek tárgyalásában lényeges kellék azok keletkeztének, átalakításaiknak, s általában viszontagságaiknak történelmi bi-

*) A régibb egyházakban rendszeres sírboltok helyett többnyire csak egyes sírüregek léteznek, külön nyilással, melyet a talajba alkalmazott sírkövek fűdnek.

zonyosságu és hitelességü adatokkal ellátott meghatározása és kimutatása. Ellenben szinte ismeretes, hogy ezen eljárásnak, különösen nálunk, csak ritka esetben lehet helye, miután műemlékeinkről szóló kevés határozott és egyenes adatot bírnak.

Ezek hiányában tehát többnyire csupán mellékes, tájékoztató adatokra szorúltunk. Ilyeneket szolgáltat már általában a helytörténet, melynek adatai különösen illető építészeti emlékei iránt is tájékozhatnak.

E szerint minden helynél szükségesnek vagy csak kívánatosnak látszott a följöle előjövő *első ismeretes és egyéb nevezetes adatokkal* tájékoznom magamat és olvasóimat. Ezen tekintetben pedig már egyéb régiebb részletesebb hely- és kortörténeti emlékeink hiányában forrásul leginkább okirataink szolgálhatnak, úgy is, mint a melyekben a legbiztosabb és leghatározottabb adatokat találjuk. Legelőször tehát minden helynél ott találandja az olvasó a kútfő idézetével följegyezve azon évet, melyben a hely okiratilag vagy egyéb történelmi adatok nyomán tudomásunkra először említettik *); valamint e mellett, a hol szükséges vagy csak alkalmas volt, egyéb rá vonatkozó okirati és történelmi adatok idézését. Mi által egyszerűsöd, úgy vélem, ezen leírásom általánosabb *régi történelmi helyíratunk* megalapításához is lényeges adalékkal járul.

Kiváló figyelembe jönnek ezen fölül azután azon sajátági határozottabb adatok, melyek egyenesen építészeti és műemlékeink ha nem keletkezett, úgy legalább azok létezését említik; milyenek az illető helyek várairól, várkastélyai, egyházai és plebániáiról, sőt a plebánosokról is stb. szóló

*) Ez alatt természetesen nem kell azt érteni, mintha az illető hely épen csak az idézett évben keletkezett volna; ha csak ezen körülmény világosan nem említettik. Ismeretes hogy az első századokból, különösen a tartárjárást megelőző korból, aránylag csak igen kevés okiratunk maradt fön. A legtöbb helynév azért csupán a XIII-dik és következő századok okirataiban jelenik meg először, ámbár ezen helységek legnagyobb része már ezelőtt régen létezhetett, sőt létezett is, mint ezt épen ezen későbbi okiratokból is észrevethetjük, melyek már is nagyobbára ezen népesített helységek változott birtokjogi viszonyairól szólnak, vagy az előbbi régiebbek megerősítéséről tudósítanak, midőn neveiket alkalmilag felhozzák.

adatok, miután az utóbbiak implicite szinte a létező egyház mellett is tanúskodhatnak *).

Ezen adatokat már nagyobbára okmánytárunk, *Fejér György* ismeretes *Codex Diplomaticus Hungariae* című gyűjteménye mellett egyéb ismeretes kiadott kútfők szolgáltatják, melyek, valamint az egyéb, belátásomra álló történelmi forrásokból merítettek, az olvasó belátására is minden nyomon idézvék. Ámbár e mellett nem egy ismeretlen adatot is

*) Nevezetes ezen tekintetben az itt következő első közleményekben folytonosan mint kútfő használt Pázmányféle egyházi összeírás jegyzéke, melyben az említett főpap régibb okiratok nyomán a megyéje és hatósága alá tartozó összes plebániái s az ország egyéb apátságai és prépostságai sorozatát névszerint előadja. Kiadva először Pozsonyban 1629-ben az: *Acta et Decreta synodi dioecesanæ Strigoniensis auctoritate Il. ac R. D. Petri Pázmány Archiep. Strigoniensis celebratæ Tyrnaviæ A. D. 1629 die IV. Octob.* című könyv mellett, mint *Appendix prima de Dioec. Strigon.* Ezután többször (Lippai által 1649, Szelepcsényi által 1667. kiadva) megjelent, újabban Péterffy *Concilia gyűjtőművében* (II. köt. 233. s köv. lap.) Pázmány saját kezével javított példányából, mely szerint azért idézem is folyvást „Pázmány jegyzéke Péterffynél“ cím alatt, az illető kötet- és lapszámmal. Ennek tárgyunkra nézve jelentékeny érdemében megjegyzendő, hogy Pázmány, nyilatkozata szerint (idézett h. 266. l.) ezen jegyzékek szerkesztésére régibb iratokat használt: *ad quæ mihi facem præferunt* — úgy mond — *Statuta Capituli Strigoniensis Anno 1397. firmata.* (Valószínűleg az, mely Batthyány, *Leges Eccl. III. 297.* és Fejér, *Codex Dipl. X. 2. 506.* kiadva olvasható), *antiquissimæ item ac bonæ fidei scripturæ.* Különösen itteni legközelebb érdeklendő tárgyunkra nézve: *Antiquissimæ notæ* — úgy mond — *registum, quo consignantur Parochiæ omnes* — állott előtte. Minél fogva gyanítani lehet, hogy ezen összeírás is legalább a XIII-dik és XIV-dik századból származhatott, s a benne előjövő egyházak tehát ezen korba és részint valószínűleg még a XII-dik s előbbi századba helyezhetők. Pázmány jegyzékének felhozása mellett tehát mindenkor érthető, hogy az illető plebániái egyház, melyről tanúskodik, nem csupán korabeli, de körülbelül már a XIII. században és legalább is a XIV-dikben létezett. Hasonló érdekű az ezen leírás első részleteiben előjövő plebániákra nézve, a Fejérnél *Codex X. 8. 313. l.* kiadott 1390-diki okirat, melyben a pozsonyi főesperesség alá tartozó esallókői és Pozsony vidéki plebániái egyházak nagyobb része bizonyos egyházzogi kérdésnél fogva elősoroltatik.

sikerült előhoznom, különösen a tárgyalt vidék egyházi és családi levél- és kéziratáraiból, mint helyén az ezekre is utasító idézetek tanúsítják. Erre nézve a ritkábban előjövő régibb *kiadatlan okiratokon* s egyes *monumentális feliratokon* kívül, különösen megemlítendők az úgy nevezett „*Visitációk*“, vagyis egyházlátogatási hiteles jegyzőkönyvek, a plebániák kéziratáraiban gyakran lelhető illető *egyházak és plebániák történetei, emlékiratok, anyakönyvi* s egyéb mellékes *följegyzések*. Ámbar ezen utóbbi iratok, mint a rendszeres visitációk stb a régibb egyházaknál is többnyire csak a XVII. század második felétől, az újabbaknál pedig a XVIII. századtól kezdve maradtak fön; tehát azon korból, mely a sajátlagi műemlékek határán túlesik; mindamellet nem egyik fön tartotta még az előbbi egyházépületeknek — melyek helyébe ezen korban nagyobbára újak épültek — emlékezetét, rövid leírását, vagy csak egyes, többé vagy kevésbbé érdekes adatokat ujításai s átalakításaikról, s általában az újabb egyházak keletkezte idejéről. Mindezek tájékozhatnak még a műemlékek iránt is; és ezek tüzetes vizsgálatában már általában különös beccsel bírnak. Valamint ezen érdekes források vizsgálatát azért sehoh sem mulasztottam el, úgy a leírásban is, a hol szükséges volt tárgyamra, folytonosan idézem *).

A leíráshoz, mintegy áttekintéseül, hozzá mellékeltem minden tárgyalt vidék külön *monumentális műarchaeologiai térképét*, melyen mindazon helyek följegyezvék, de csupán csakis azok, melyekben építészeti emlékek s ezek a legtágabb értelemben előjönnek; úgymint: *öskori földalkotmányok, sírhalmok, római maradványok, várak, várrombok, egyházak, kolostorok, várdák, kastélyok*. Minden tárgy ismét s

*) Kedves kötelességet teljesítek, midön ezennel egyszersmind mélyen érzett nyilvános hálámat kinyilatkoztatom és köszönetet mondok *lelkésztársaimnak* azon megelőző részvétteljes ügyszeretetért és liberalitásért, melylyel ezen vizsgálataimban egyházaik körül mindannyian kivétel nélkül a legnagyobb segélyemre voltak: előtárva és belátásomra helyezve egyházaik műemlékeit, és a plebániák kéziratárait; s általában helyismeretökkel és magyarázataikkal tájékozva egyházaik történetében; gyakran ezek felől egyéb érdekes hagyományokat is stb közölve.

annak *műidoma* — ha t. i. ilyennel bír — könnyebb áttekintés végett a térképen bizonyos jellel van meghatározva, melyek magyarázatát a térképen találandja az olvasó. E mellett többnyire a fölvevő vidékkel határos helyek nevezetesebb emlékei is megjegyezvék. A szemlélő ez által is világosabban tájékozhatja magát az előjövő építészeti bizonyos határozott idomok és tárgyak elterjedése és összefüggése iránt. A térképeket pedig olyan újabb és régibb példányok nyomán készítettem, melyeket az illető tárgyak, például: egyházak, várak, romok stb. megjelölésében legkimerítőbbeknek találtam ¹⁾. A tárgyak kipuhatolásában e végett mindenütt nem csak hogy beutazva a vidéket személyesen vizsgálódtam, de régibb s újabb összes helyírataink adatait is gondosan fölkerestem és használtam; s az általok említett rommaradványok, vagy ezeknek ma már elpusztult sőt ismeretlen állhelyei iránti s a táj lakóinál tudakozódtam; értesítéseiket, valamint a hagyományokat és népmóndákat különösen tekintetbe vettem; úgy hiszem pedig, hogy mindezt a szükséges kritikai vizsgálattal is párosítottam. A hol e szerint valamely kérdésben levő tárgynak, például várromnak, régi egyháznak vagy kolostornak bizonyos nyomát és állhelyét kitudnom nem lehetett, vagy általában az e fölől szóló adatok határozatlanoknak sőt kéteseknek látszottak, ott a tárgyra mint kétesre a térképen kérdőjellel figyelmeztettem, valamint a leírásban, a róla emlékező kútfők idézete mellett, ezen körülményt följegyeztem ²⁾.

¹⁾ Az itteni első közleményeimben tárgyalt vidékre nézve az esztergomi érseki megyének Mathés J. által készített, és Jordánszky Elek püspök s kanonok által 1822-ben kiadott „Mappa Archidioec. Strigonien.“ térképét használtam, mint az egyházak, de más tárgyak megjelölésében is tudomásomra a legkimerítőbbet.

²⁾ Ezenfölül, úgy tartom, felhagyhatok itt eleve azon, úgy is inkább helytörténelmi, mintsem műtörténelmi emlékek leírásában követendő eljárással, melyet ezen a téren is legújabbán az e nemű szakirodalom oly szerencsésen megkísérlett, és különösen a hasonló angol és német helytörténelmi monumentális és műarchaeologiai irodalom nagy sikerrel követ: adván, például, az illető egyes hely, vár, egyház stb. ismertetésénél és leírásánál mindazon önálló munkák, valamint az egyes szétszórt, időszaki lapokban és gyűjtőművekben megjelent leírások ismertetését, melyek bár mily tekün-

A mi még a leíráshoz mellékelte néhány *rajzot* illeti, mondanom sem kell, hogy a monumentális leírásnak egy más lényeges kellékét a jó műábrák és rajzok teszik. Ezen tekintetben azonban leginkább kellett a kezdet nehézségeivel küzdenem, tekintve az ily vállalatnak, különösen szakértő

tetben a tárgyra vonatkoznak, sőt e mellett a tárgyat előállító összes rajzok és képek kiadásai felsorolását, valamint ezeknek és az előbbieknél kritikai becsülését: mint ezt legközelebb például a bécsi Régészeti Társulat Évkönyveiben is egyes várak leírásában a nagy tudományu Feil által valóban példányszerűleg foganatba véve látjuk. A mily kívánatos ez magában, sőt egyes monographiai kimerítőbb tudományos tárgyalásoknál ma már valóban elkerülhetlen kellék; úgy még is tárgyunk, mely sajátlag csupán a műemlékek leírásával s általánosabb monumentális statistika összeállításával foglalkozik eleve, ezen, a munka folytán már is igen ingerlőn kináíkozó terjedelmes, alapos eljárástól önkényű visszatartoztatott; vagy hogy azt csak bizonyos szűkebb korlátok közé szorította. Mert a mellett, hogy egy részt a jelentéktlenebb helyeknél az adott egy-két kútfői adattal a tárgy felől szóló alapforrások legtöbbször teljesen ki vannak merítve; úgy a nevezetesebb és érdekesebb tárgyaknál igyekeztem a felőlük szóló alapforrásokon kívül, mind azon nevezetesebb leírásokat is megnevezni, melyek eddig a tárgyat többé vagy kevésbbé tüzetesen tárgyalták; a legtöbb-közölök már úgy is, a tárgy természeténél fogva, a leírás között tárgyalásba vagy csak idézetbe jött. Ezzel pedig, úgy hiszem, hogy amaz alaposabb kimerítő irány érdekében a legszükségesebb, ha hogy nem ennél is több, megtörtént; s a mi még másodrendű ezentúl fölemlítetlenül maradt, az sajátlag csak ezen tárgyak külön monographiájánál jöhet még tekintetbe, sőt kell hogy jöjjön. Mert ismeretes hogy a történelmi disciplinákban annyira honos plagium sehol sem uralkodik inkább, mint az annyira gyakori helyleírásokban, melyekben, majdnem kivétel nélkül, folyvást lelkiismeretlenül utáíírva látjuk akár huszadszor is ismét csak azt, a mit egy kézikönyv gyakran mellékesen igazat elég félszegen, vagy hibásat hamisan elmondott. Az ilyeneket, ha egyszer végeztünk velök, midőn épen utunkban állottak s mintegy tárgyunkba ütődtek, nem lehet itt célunk még valamennyi kézikönyvön át üldözni: kijelölve mindannyit, a hol az adat újra világot látott. Elég, úgy hiszem, ha azt mindenkor az alapkútfőben kimutatom, honnét a többiekbe átment; s úgy tartom, hogy valamint ezt iratomon át mindenütt, a hányszor szükséges volt, lelkiismeretesen teljesíteni igyekeztem, úgy még is történt.

egyéncink, építészeti műrajzolók hiányában nehézséges és költséges voltát; minél fogva azt a megkívántató arányban első közléseimben eddigelő nem vagyok képes foganatba venni. Ily rajzok egyébiránt a műleírásban a szakavatott műértőre nézve tudvalevőleg úgy is inkább csak a ritkább, ismeretlenebb és eltérőbb alakításu tárgyaknál szükségesek, s nem annyira a műtörténeti, mint inkább műbecsü alakításoknál kívántatnak. A műismerőre nézve ugyanis a közönséges, ámbár műtörténeti tekintetben mindig becses, román vagy gót idomú egyszerű falusi egyház ismeretesb alakját előállító ily rajz teljesen felesleges lehet.

Általában pedig ezen irányban az eltérőbb alakításu és ritkább tárgyaknál is inkább a műértelmet fölvilágosító rajzokra, mintsem festői érdekes előállításokra levén tekintet, a legtöbb esetben egyszerű építész alaprajzok, átmetszetek s a jellemzőbb részletek vázlatai megteszik a legszükségesebb szolgálatot. Ezek előállítására, valamint egyes emlékek és különösen palaeographiai hű előállítást kívánó feliratok rajzai közlésére törekedtem leginkább, bár mint kívántam volna is egyébkint emlékeink rajzait más bővebb történeti, s a nagyobb közönséget is érdeklő és képző irányban már most ezen leíráshoz mellékelni, melynek bizonyára nem egy tekintetben előnyére, sőt díszerre válhatott volna. Idővel azonban, ha ezen igyekezeteimnek kedvez a siker, és méltánylásban részesülnek, minden tekintetben megfelelő kimerítőbb rajzok s ábrák által volna szándékom műemlékeinket illusztrálni, hogy ez által is a még fenlévő, de már is naponként tűnedező történeti és műemlékeinket nem csak megfelelő leírásban de előállításban is föntartva bírjuk és ismerjük.

Tekintve végre a műleírás azon nehézségeit, melyeket a nyelvünkön e részben szokatlan sőt ismeretlen műszavak és kifejezések s általában az úgy nevezett műnyelv használata a szerkezetben s ennek olvasása és közértelmességére nézve okoznak, meg kell jegyeznem, hogy ebben nagyobbára szorosan eddigi irodalmunk ezen szakában előjövő műszavakkal és kitételekkel éltem, mint azok különösen Henszlmann Imre által nyelvünkön eddig egyedül álló e nemű szakirataiban

használtattak ¹⁾, innét már részint irodalmunkban ismeretessé lettek, részint újabb szótárainkba is átmentek. E mellett figyelemmel voltam szótáriradalmunk egyéb idevágó régibb s újabb anyagára, különösen műszótárainkra ²⁾, valamint régibb s újabb e nemű — mindössze is egy-két iratra, mint például Molnár ³⁾ és Beregszászi ⁴⁾ munkáira. Miután azonban ezen, már némileg használatban levő szók jó része is keletlenebb, mintsemhogy a legtöbb esetben a köz értelmesség tekinteténél fogva mindenkor sükeresen használható volna; más részt pedig e nemű terminológiánk még távolról sem meríti ki azon jellemző dús műnyelvet, melyet az angol, francia és német e szakbéli tankönyvekben és leírásokban oly mesterileg használva és alkalmazva találunk; sem pedig az övékhez hasonló leírásokat nem bírunk, honnét a kifejezést tárgyunkra alkalmazni lehetne; annál kevésbbé bírjuk pedig ezen műnyelv ki-merítő glossariunait, melyek által az olvasó számára a magyarázat eszközölhető volna ⁵⁾: kényteleníttem olykor a hiányzó vagy pedig oddig igen kelletlenül és értelinctlenül alakított nem egy műkifejezésünk helyébe újat s megfelelőbbet használni, ebben leginkább az előbb említett glossariumok értelmezéseihez alkalmazva magamat; általában pedig az ilyenekben leginkább a köz értelmességre törekedtem. De mind ezeknél, mind pedig amazoknál igyekeztem különösen iratom kezdetén a nehezebben érthetők mellett úgy a szakértők mint az avatatlanok számára a jellemzőbb és kifejezőbb

¹⁾ Lásd: Kassa városának ó-német stíli templomai. Pest 1846; és más időszaki és gyűjtőművekben, mint: Szerelmey, Magy. hajdan és jelen, Vahot: Magy. föld és népei, Erdélyi: Szépirodalmi szemle, Magy. Akad. Értesítő, megjelent értekezéseit.

²⁾ Példaul a legújabb és legteljesebb: „Német-magyar Tudományos Műszótára. Pest. 1858.“

³⁾ Régi jeles épületekről. Nagy-Szombat 1760.

⁴⁾ Az építés tudománya. Debreczen 1819. Az épületre teendő fedelek ismerete. U. o. 1846. Az épületek erős és alkalmas volta. U. o. 1825.

⁵⁾ Minők például Otte legújabb német, francia, angol, latin glossariuma: Archäeologisches Wörterbuch. 1857. és Bell: Alterthümliches Wortregister der Baukunst, englisch-deutsch stb. 1855. London.

idegen műszót zárjel közt adni, vagy közben helyenkint magyarázatul használni. Szóval, ismételhetem némileg — t. i. mutatis mutandis — azt, mit ez en tárgyban nyelvünkön mintegy első elődöm a derék Molnár János egy század előtt már elmondott „A régi jeles épületekről“ XXIV. lap: „Azt is meg kell vallanom hogy egy-két szóban sem Paris Ferencztől, sem Csétsi Jánostól tanácsot nem kértem, mert nem csak ők szoptak magyar tejet: ez egy; más az hogy, míg mind ki nem hányjuk az idegen népektől hozzáunk került szókat, addig egy-két szózatért engem senki pörbe ne keverjen.“ A többit majd közléseim folyamán vagy talán végén adandó glossarium pótolhatja addig is, míg a tan kézikönyveire nyelvünkön szert tehetünk. Magát a sajátlagi műnyelv alkotását és keletét csak a műgyakorlat s a műtörténeti tanulmányokkal való bővebb irodalmi foglalkozás fogja majd idővel érvényesíthetni.

1.

CSALLÓKÖZ MÜEMLÉKEI.

Müemlékeink ismertetését *Csallóköz* műemlékei leírásával kezdem meg, mely szigeti helyzeténél fogva mintegy különvált vidéket képez.

Előre bocsátom a táj rövid ismertetését, mi által tárgyunk kellő fölfogására több nevezetesen tájékozó szempont kínálkozik.

Csallóköz a Duna folyam s egyszersmind hazánk legnagyobb szigete. Kevésbé Pozsonyon alúl kezdődvén és Komáromnál végződvén, az úgy nevezett Öreg- vagy Nagy-Duna s ennek egyik kisebb, Érsekújvári-Duna név alatt ismeretes ága által képeztetik. Hossza $11\frac{1}{4}$, szélessége 2—4 mérföld. Felső nagyobb része Pozsony megyéhez, az alsó Komáromhoz tartozik. Összesen mintegy 146 kisebb-nagyobb helységet és 75 pusztát vagy majorságot számlál. Ezek között néhány kisebb mezővárost is. Az egyetlen nevezetesebb, de már is Csallóköz legvégső szögletében álló hely Komárom városa és vára,